

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ ДАВНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

SPECIFIC FEATURES OF TRANSLATING EARLY UKRAINIAN LITERATURE

Шмігер Т.В.,

*кандидат філологічних наук, доцент, докторант
Львівського національного університету імені Івана Франка*

На поетику давньоукраїнської літератури найактивніше впливали переклади біблійних і літургійних текстів. Для інтерпретації найдавніших текстів української писемної літератури важливо з'ясувати поетикальні риси гебрійської (а також арамейської й сирійської) та грецької мов. Водночас потрібно досліджувати інтертекстуальну сутність давніх українських творів, адже вона розкриває інтегрованість у світову літературу. Два найбільші джерела для українського письменства – це греко-римська Античність і Біблія. Окремою проблемою є поліглісія у давній літературі, а тому точний переклад новоукраїнською мовою заголовків і текстів полегшує правильну читачеву рецепцію.

Ключові слова: давня українська література, гебрійська поетика, грецька поетика, канон, заголовок, інтертекстуальність.

На поэтику древнеукраинской литературы повлияли переводы библейских и литургических текстов. Для интерпретации древнейших текстов украинской письменной литературы важно выявить поэтические особенности еврейского (а также арамейского и сирийского) и греческого языков. В то же время нужно исследовать интертекстуальную сущность древних украинских произведений, ведь она раскрывает интегрированность в мировую литературу. Два крупнейших источника для украинской литературы – это греко-римская Античность и Библия. Отдельной проблемой является полиглия в древней литературе, а поэтому точный перевод заголовков и текстов на новоукраинский язык облегчает правильную рецепцию для читателя.

Ключевые слова: древняя украинская литература, еврейская поэтика, греческая поэтика, канон, заголовок, интертекстуальность.

The poetics of Early Ukrainian literature was influenced greatly by the translations of biblical and liturgical texts. Interpreting the oldest written texts of Ukrainian literature requires the identification of Hebrew (as well as Aramaic and Syrian) and Greek poetical features. At the same time, it is necessary to disclose the intertextual essence of Old Ukrainian writings, because it reveals their integration into world literature. The two greatest sources for Ukrainian belles-lettres are Greco-Roman Antiquity and the Bible. A separate problem is polyglossia in ancient literature, and, thus, the exact translation of titles and texts into New Ukrainian facilitates the reader's correct reception.

Key words: Early Ukrainian literature, Hebrew poetics, Greek poetics, canon, headline, intertextuality.

Постановка проблеми. Розгляд художнього твору можна вписати в причиново-наслідкові зв'язки. Давню українську літературу можна розглядати і як наслідок перекладів із ще давніших літератур (насамперед сирійської та візантійсько-грецької), і як причину-джерело для розвитку культурних зв'язків із новочасними націями. Саме тому важливо простежити, **що** давня українська література успадкувала від інших літератур, **що** вона удосконалила, **як** нам розуміти та оцінювати її тепер, і **що** це дає для подальших перекладів наших найдавніших творів іншими мовами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні бібліографічні спостереження показують, як після періодів збору, публікації й атрибуції творів, формування первинного канону (друга половина XIX – перша половина XX ст.) та випрацювання тематики та жанрології, текстологічних уточнень й реконструкцій, розширення літературного канону, зокрема включення латинськомовних творів (друга половина XX ст.), твориться новий період дослідження нашого давнього письменства (після відновлення Української Незалежності),

який відкриває нове бачення й можливості для деталізації теоретико-методологічних студій над давнім українським письменством, для залучення найрізноманітніших філологічних методів для інтерпретації текстів, для усвідомлення вагомості цих творів з погляду цивілізаційної еволюції, літературної типології та міжкультурної комунікації. Перекладознавчий аналіз допомагатиме звернути увагу на можливе подальше змінене визначення головних рис літературності, естетичності й інтенціональності, що формують художність нашого давнього письменства.

Головними епістемічними методами в статті є загальнофілософські методи аналізу та синтезу – змістового аналізу окремих публікацій з критики перекладу та синтез теоретичних узагальнень, що дає змогу створити цілісний опис стану критики перекладу на сучасному етапі та представити його дослідникам для подальших різноцільових наукових пошуків.

Постановка завдання. Поетика давньоукраїнської літератури формувалася під впливом перекладів біблійних і літургійних текстів. Саме

тому для згідного тлумачення найдавніших текстів української писемної літератури важливо виявити поетикальні риси гебрейської (а також арамейської й сирійської) та грецької мов й усталити засоби задовільної передачі їх українською мовою. Крім того, особливою проблемою є інтертекстуальна сутність давніх українських текстів, адже вона якнайкраще може прояснити інтегрованість нашого письменства у світову літературу. Потужними джерелами українського письменства були греко-римська Античність і Біблія, чия поетика й змістовність відлунює у творах, що їх створили українські книжники. Ще одним питанням є поліглісія у давній літературі, а тому точний переклад новоукраїнською мовою заголовків і текстів визначає правильне читачеве розуміння тексту.

Виклад основного матеріалу. Спадщина гебрейсько-геленської поетики. Серед найдавніших текстів української писемної літератури – це переклади біблійних і літургійних текстів, які найактивніше впливали на поетику давньоукраїнської літератури, а отже, і на подальший розвиток українського релігійного поетичного мовлення. І.І. Огієнко вказував, що «двійний характер єврейсько-геленистичний треба постійно мати на оці й відрізнити як часову, національну форму від релігійної та богослужної ідеї, яку та форма виявляє» [8, с. 9]. Під гебрейсько-геленською поетикою маємо на увазі насамперед поетикальні впливи гебрейської (а також арамейської й сирійської) та грецької мов, які найбільше вивчали крізь призму біблійного паралелізму з наголосом на ритміці та строфіці (огляд найвартісніших публікацій, а також висвітлення проблематики дослідження фонетичного, граматичного, лексичнообразного рівнів подано в монографії А.С. Десницького [3]). В усній культурі паралелізм відіграє важливу роль і для полегшення точної відтворюваності творів, і для розвитку художніх жанрів. Водночас паралелізм є ключовим у давній українській поезиці, навіть якщо звернути увагу лише на кондакарну поетику в текстах, які ми сприймаємо як тільки прозові, або на виклад сюжетної лінії.

Зіставлення дивергентних рис гебрейської та грецької мов з давньоукраїнською ґрунтовно майже не проводилося. Програмне окреслення тематики подав І.І. Огієнко, який вказав на такі поетикальні відмінності щодо української мови: в гебрейській – множина конкретних об'єктів для позначення абстрактності, експресивне повторення іменника в родовому відмінку, вжиток іменника в родовому відмінку для атрибутивної функції, неозначений спосіб дієслова в сполуч-

ній функції, майбутній час замість наказового способу, минулий час у функції теперішньої дії [8, с. 10–11]; у старогрецькій – найбільше впливів у синтаксичних конструкціях [8, с. 12]. Науковець також звертає увагу на потребу видозмінювати образну символічність у перекладі релігійних текстів українською мовою [8, с. 9–10, 12].

До української літератури як цілісної системи і водночас у контексті міжкультурних стосунків варто застосувати ідеї С.С. Аверинцева щодо жанрових особливостей східних літератур [1, с. 326, 328, 439], адже форма дискусії та змагання поширювалася в перекладній повісті «**Пр'ївнне висть живот'ґ с смертїю**», а мандри несли дидактичний смисл в апокрифі «**Хоженне Богородицы по м'ґкам'ґ**». Ідеться не лише про формальні ознаки жанру, але про способи символічного кодування дійсності в повідомленні, які читач із часою й територіально відмінної культури може проінтерпретувати дуже поверхово, недооцінюючи всієї естетичності художнього висловлювання.

Жанри й канони крізь призму мов. 1922 р. І.І. Огієнко виділив три різні підходи до перекладу давніх релігійних текстів, які побутували в Українській церкві. Він розділяв твори на три групи – ті, які співаються, ті, які виголошуються голосно, й ті, які проказуються тихо [8, с. 7, 13–14], а тому найбільше експериментувати з українською поетикою можна було на «тихих» творах, тоді як «голосні» твори треба було зв'язати із читацьким сприйняттям, щоб усталений узус не створював додаткових перешкод нововведенням у добре знані тексти. Зрештою, національна музична культура не є штивною і здатна коригувати церковний спів за вимогами національної поетики [8, с. 13].

Станом на тепер маємо великий корпус перекладених релігійних текстів сучасною українською мовою, що перекладачеві не становить потреби звертати увагу, чи вірник сприйме та схвалить варіант, відмінний від церковнослов'янського тексту. Спостереження про трійність церковних текстів ідеально накладається на три жанри церковного мовлення: біблійний, літургійний (або молитовний) і провідницький. Якщо біблійне мовлення зосереджене на тексті-джерелі, то проповідницьке – прямо орієнтується на читача, навіть якщо використано біблійні цитати. Літургійне мовлення – найскладніше, адже воно ґрунтується на біблійних текстах, але заради богомільного спілкування з Богом тут трапляються відхилення від першотвору й спостерігаються особливості національного спілкування з Богом [пор. 9, с. 173]. Такі підходи прямо відобража-

ються на перекладах староцерковнослов'янських текстів новоукраїнською мовою, адже залежно від цілей оригіналу перекладач формує свої стратегії відтворення мовнопоетикальних засобів.

Окремо належить сказати про мови в давній літературі. Крім співіснування світської і церковної (церковнослов'янської київської редакції) мов, у середньоукраїнській період дуже вживаними стали латинська та польська мови: перша була мовою міжнародного спілкування в Європі, а друга – офіційною в Речі Посполитій (*de iure* разом із латиною й українською). Повернення творів, які написали українці неукраїнською мовою, через переклади ще більше розширило усвідомлення багатства поетичних форм тогочасного письменства України. Чимало цьому допомогла шеститомова «Антологія української поезії» (Київ, 1984–1986), перший том якої також уключав переклади з латинської, польської та угорської. Якщо в академічному восьмитомовику «Історії української Літератури» досить скромно написано лише про Пасла Русина з Коросна й Станіслава Оріховського [5, с. 186], то в новому дванадцятитомовику окремо виділено творчість майже тридцяти літераторів [6, т. 1, с. 709–728; 6, т. 2, с. 260–295, 553–600]. М.С. Трофимук осмислив повний латинськомовний канон [12], який охопив від XV до початку XIX ст. Ця праця, вочевидь, стимулюватиме й подальші переклади, і, можливо, невдовзі автор перегляне свою кон-

цепцію, щоб включити в неї творчість галицького письменника Григорія із Сянока з першої половини XV ст.

Найменування творів для сучасного читача.

Назви творів становлять окрему проблему для сучасного читача. Відмінність полягає в правильному розумінні жанру твору, яке певною мірою визначає заголовок твору. Найрадикальніша переміна значень відбулася порівняно з найдавнішим періодом нашого красного письменства. Саме тому потрібно звертати увагу не лише на жанрову симбіозність чи амбівалентність, а й на зміни в семантичному просторі української мови, який формує саме повідомлення у творі.

Неналежну увагу приділено ключовому літературознавчому терміну давньої літератури «слово», що позначає ряд понять, пов'язаних із мовленнєвим висловленням думки й мовною поведінкою, і, отже, досі не визначено, чи «слово» в значенні «літературний жанр» позначає один вид (тобто є гіпонімом) чи все-таки кілька видів (тобто є гіперонімом).

Найбільшого наближення до сучасного мовлення потребують назви творів саме найдавнішого періоду. В академічному дискурсі дотепер переважає змішування давніх і сучасних форм [6, т. 1], хоча ще в 1920 р. М.С. Возняк використав систему написання назв творів, яка повністю відповідає сучасним українським орфоепічним і семантичним вимогам [2]:

Оригінал	М.С. Возняк 1920 р. [2]	[6]
О законѣ Моисѣомъ данѣѣмъ. и ѡ благодѣти и истинѣ Исусомъ Христомъ вышійи	Про закон, даний Мойсеєм, і про ласку та правду, яка явилася Ісусом Христом...	Слово про Закон і Благодать
Изборьник	Збірник Святослава	Ізборник Святослава
Хоженіе Богородицы по мукамъ	Мандрівка Богородиці по муках	Ходіння Богородиці по муках
Съказаніе и страсть и похвала святноу мученикоу Бориса и Глѣба	Оповідання про муки св. Бориса й Гліба	Сказання про Бориса і Гліба
Житіе и хожденіе Данила Рѣськихъ земли игумена	Мандрівка / Подорож ігумена Данила до Святої Землі	Житіє і хоженіє Данила, Руської землі ігумена; Хоженіє
Повѣсть временнихъ лѣт (Іпатський список)	Повість временних літ	Повість временних літ
Поученик	Поучення / Заповіт Володимира Мономаха дітям	Повчання Володимира Мономаха
Слово	Слово Данила Заточника	Моленіє Данила Заточника

М.С. Возняк відтворює жанрову суть твору: в націоналізованому апокрифі «Мандрівка Богородиці по муках» наголос зроблено на мандрах, які приховують повчальну кінцеву ціль, а не на необмеженому процесі перебування в муках, як на це вказує форма «ходіння»; «Заповіт» Володимира Мономаха є таким за своїми формальними ознаками. До речі, «Слово про Закон і Благодать» є викривленим й

усіченим заголовком промови Іларіона Київського, який, очевидно, в короткій формі має звучати як «Про закон і про благодать та істину». Щодо назв твору Данила Заточника, то різноманітність заголовків спричинено різноманітністю заголовків у рукописах, але форму «моленіє» все-таки можна було українізувати на «моління» (як «ходіння»), оскільки сучасне мовлення це підтримує [11, т. 4, с. 785].

На ще один аспект звертає увагу М.С. Возняк, послідовно пишучи «Кирило Турівський», бо письменник Кирило походив із міста Турів. Спираючись на етнографічні мапи розселення українців (П.П. Чубинського) та білорусів (Ю.Ф. Карського), бачимо, що Турів лежить на етнічній українській території, а тому нема ніяких підстав писати «Кирило Туровський», як це є в академічних історіях української літератури.

Проблеми зовсім іншого плану виникли з уведенням у сучасний українськомовний простір назв полемічних польськомовних творів Мелетія Смотрицького (частково це пов'язано з тим, що самі твори залишаються не перекладеними). Порівняймо назви його полемічних творів і те, як їх перекладено в багатотомових історіях української літератури 1967 і 2014 р. [5; 6, т. 1]:

Оригінал	[5]	[6, т. 1]
Verificatia niewinności	Виправдання невинності	Виправдання невинності
Obrona Verificacjey	Оборона виправдання	Оборона виправдання
Elenchus pism uszczypliwych	Відпир ущипливим писанням	Спростування писань ущипливих
Iustificatia niewinności	—	—
Apologia	—	Апология
Ἀπολλεία Ἀπολογίη	—	—
Protestatia	—	Протестація
Paraenesis abo napomnienie	—	Паренезис або нагадування
Exęthesis abo expostulatia	—	Розправа або поквитання

Мелетій Смотрицький – неперевершений стиліст навіть у найменуванні власних творів: він уникає повторення, застосовуючи синоніми («Verificatia» – «Iustificatia») або вдаючись до грецької мови для увиразнення думки. Його твори потрібно розглядати як систему, що допоможе скласти правильний перелік перекладених заголовків. Приміром, у назві «Obrona Verificacjey» літера другого слова спеціально має бути великою, адже вона відсилає до попереднього твору «Verificatia niewinności», а тому доцільно в українському варіанті теж це відобразити.

Гірша справа є із двома заголовками – «Verificatia niewinności» та «Iustificatia niewinności». Другий твір не згадано в академічних історіях, а тому існує загроза сплутати ці два тексти. Лексикографічна практика «верифікацію» вважає суголосною «справдженню, перевірці», а тому твір «Verificatia niewinności» можна перекласти як «Випробування невинності», а за твором «Iustificatia niewinności» закріпити точніший відповідник – «Виправдання невинності».

На нашу думку, написання грецьких і латинських слів кирилицею нічого не додасть до розуміння тексту. Саме тому, «Paraenesis abo napomnienie» доцільно або писати грецьким алфавітом, або повністю перекладати як «Умовляння або нагадування». Ще заплутанішою справа є з такими двома творами Мелетія Смотрицького, як «Ἀπολλεία Ἀπολογίη» і «Protestatia», які відображають перипетії з його книгою «Apologia». Саме від неї змушували Мелетія Смотрицького відрікатися на Київському соборі 1628 р., який потім опротестував сам Мелетій Смотрицький. Тому «Ἀπολλεία»

дійсно може звучати як «Зречення», але в контексті подвійного заперечення цікавіше було би твір «Ἀπολλεία» перекласти як «Спростування», а «Protestatia» – як «Антиспростування» (на відміну від звуково ближчого варіанту «Протестація»).

У пошуках прототексту. Аналізуючи українські переклади творів М.В. Гоголя, А.В. Ніковський стверджував, що для належного перекладу потрібно відшукати український прототекст і використати його стилістичні засоби в перекладі [7]. Такий підхід можна застосувати до всієї української літератури, який розкриває її інтегрованість у світову літературу. Два найбільші джерела для українського письменства – це Античність, зокрема греко-римська, і Біблія. Відповідно, під час перекладу оригінальних творів української літератури потрібно враховувати, що окремі мовнокультурні елементи взято з інших текстів, а тому укладається два типи відносин.

У першій ситуації український текст перекладається мовою, якою написано прототекст, а тому повернення такого мовного знаку в цільову мову (яка колись була вихідною для української) передбачає з'ясування, чи не змінив знак свого значення за час між створенням прототексту і нового перекладу. Наприклад, якщо в поезії Т.Г. Шевченка відчуваються впливи давньогрецької поезії, то під час перекладу його творів новогрецькою в ідеалі перекладач має звертати увагу на співіснування двох інтерпретацій у сучасному літературному контексті грецької культури і враховувати, як український автор видозмінив інтерпретаційний потенціал грецької лексеми, і як ця видозміна відповідатиме інтерпретаційному потенціалу сучасного мововжитку.

Другий тип інтерпретаційних відносин складається під час перекладу українського автора іншими мовами, але прототекст має авторитетний статус у конкретній парі мов і літератур. Переклад творів Т.Г. Шевченка будь-якою європейською мовою означає, що відтворення його осмислення елементів Горацієвої поетики ґрунтується на традиції освоєння цієї поетики в національній культурі.

Початковий етап праці перекладача в таких випадках – ідентифікація елементів запозиченої лінгвопоетики (і навіть ширше – світогляду). Певною мірою твори Т.Г. Шевченка для такої цілі вивчали найбільше у двох ракурсах – з погляду греко-римської Античності (зокрема, Т.М. Чернишова [13, с. 236–241], А.О. Содомора [10]) і з погляду біблійної традиції (наприклад, В.Г. Щурат [14], О.В. Дзера [4]). О.В. Дзера підсумовує повну таксономію видозмін із запозиченими елементами в такому ряді: пропуски – додатки – заміни – видозміни біблійних символів [4, с. 117]. Дійсно, природу таких структур мотивують відмінні полісистеми різних мов. Навіть в історичній еволюції однієї мови потрібно враховувати зміну семантичного простору мови. Мова-як-цілість змінює свою внутрішню якість й властивості для зображення дійсності. З одного боку, відбувається перехід від виключно конкрет-

ної лексики до абстрактних понять, але, з іншого боку, спостерігаємо і звуження значення слів, які в давніший період були значно полісемантичні. У будь-якому разі належить добре пам'ятати, що в кожний період мова містить завершену семантичну систему, і просте накладання слів, які звучать подібно в інший період розвитку мови, може призвести до неправильного їх трактування.

Висновки. До задовільного стану більш-менш осмисленого засвоєння античної та біблійної лінгвопоетики на прикладі всієї творчості одного автора можуть спричинитися лексичні джерела й дослідження, які простежують глибшу культурну інтертекстуальність автора в регіональному культурному ареалі, а не лише в межах однієї мовокультури. Такого плану студії стимулюватимуть пошуки вже наявних перекладених одиниць із даного прототексту, що ще більше наблизить автора до цільової культури і зробить його зрозумілішим цільовому читачеві. З такого погляду можна досліджувати, як різні богословські традиції (православна, католицька, лютеранська, кальвіністська) впливали на київську катехитичну й полемічну традицію. Цінності в «Катехизмі» Петра Могили чітко показують екуменічну природу сприйняття й провідування Бога, а тому переклад, в якому перекладач враховуватиме тільки православне бачення, віддалятиметься від авторських настанов першотвору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аверинцев С. Собрание сочинений: Переводы: Многоценная жемчужина: пер. с сирий. и греч. Киев: Дух і літера, 2004. 450 с.
2. Возняк М. Історія української літератури. Львів: Просвіта, 1920. Т. 1: До кінця XV віку. [4]. 344 с. (Заг. б-ка Просвіти; Чис. 1).
3. Десницький А. Поетика біблейського параллелізму. Москва: Библ.-богослов. ин-т св. апостола Андрея, 2007. 554 с. (Совр. библеистика).
4. Дзера О. Біблійна інтертекстуальність і переклад: англо-український контекст; МОН України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2017. 489 с.
5. Історія української літератури: у 8 т. / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 1967. Т. 1: Давня л-ра (XI – перша половина XVIII ст.). 539 с.
6. Історія української літератури: у 12 т. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 2014.
7. Ніковський А. Рецензія; підп.: А. Василько. *Рада*. 1910. № 45. Рец. на кн.: Гоголь М. Тарас Бульба; пер. М. Уманця, М.П. Комарова. Одеса, 1910. 146 с.
8. Огієнко І. Методи перекладу богослужбових книг на українську мову. *Свята Служба Божа св. отця нашого Іоана Золотоустого мовою українською*; на укр. мову з грец. переклав проф. І. Огієнко. Б.м., 1922. Ч. 2: Пояснення до тексту. С. 3–25.
9. Пуряєва Н.В. Літургійна церковнослов'янська мова в мовнокультурній ситуації Галичини XIX – першої половини XX ст. *Лінгвістичні дослідження*. Харків, 2017. Вип. 45. С. 170–178.
10. Содомора А. Студії одного вірша. Львів: Літопис; Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 363 с.
11. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
12. Трофимук М.С. Латиномовна література України XV–XIX ст.: жанри, мотиви, ідеї; МОН України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2014. 379 с.
13. Чернишова Т.М. Вибрані праці; упоряд. Н.Ф. Клименко, Карпіловська Є.А., А.О. Савенко. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2013. 400 с.
14. Щурат В. Сьвяте Письмо в Шевченковій поезії. Львів: Видав Михайло Петрицький, [1904?]. 67 с.